

Л.Л. Залізник *

«НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ» В АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті йдеться про принципові зміни в концепції неолітизації України, що сталися останніми роками.

Ключові слова: неоліт України, відтворювальне господарство, культури Гребеники, Криш, Бугодністровська, лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля, докерамічний неоліт.

Вступ

Неоліт — доба виникнення і поширення відтворювального господарства, археологічною ознакою якої є найдавніший керамічний посуд. Тобто маємо два формальні критерії неоліту — відтворювальна економіка та кераміка, час поширення яких, принаймні в помірній та північній смугах Європи, не збігається. У лісовій та лісостеповій зонах поява кераміки передувала поширенню елементів землеробства та скотарства. Фактично помірні смуги Європи у VI—IV тис. до н. е. переживала добу своєрідного керамічного мезоліту, коли місцеві мезолітичні мисливці та рибалки запозичили від південних неолітичних колоністів Балкано-Дунайського регіону (культури Криш-Старчево, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля) керамічний посуд, але не перейшли до землеробства та скотарства.

Кераміка не випадково стала формальним критерієм неоліту. Її виникнення тісно пов'язане із зародженням відтворювального господарства в центрах доместикації зернових культур та приручення вівці та кози на Близькому Сході. Різке збільшення ролі зерна в раціоні людини супроводжувалося поширенням термостійкого і водотривкого глиняного

посуду з двох причин. Зібраний врожай зерна можна зберігати тривалий час лише в сухому середовищі, зокрема у великих посудинах корчагах-зерновиках. Крім того, людський організм не пристосований до вживання зерна в сирому стані, а лише у вареному, зокрема у вигляді каші. Тому вогнетривкий глиняний горщик став обов'язковим атрибутом культури неолітичних вирощувачів зернових культур — пшениці, ячменю, гороху, сочевиці.

Була й третя причина виникнення керамічного посуду саме в неоліті. Вона пов'язана з утилізацією не зерна, як перші дві, а м'яса та риби. Криза мисливського господарства, що передувала неолітичній революції, супроводжувалася винищенням промислових тварин і різким скороченням продуктів мисливства. Перші спроби доместикації кіз та овець не могли забезпечити колективи достатньою кількістю м'яса. Глиняний посуд створював додаткові можливості повніше, раціональніше використовувати продукти примітивного тваринництва, мисливства і рибальства. Кістки тварин, які в попередню мезолітичну епоху не використовувалися в їжу, в неоліті почали варити в горщиках. Варіння риби суттєво подовжувало час її зберігання, дозволяло повніше використати харчовий потенціал рибальства.

Саме можливість раціональнішого використання продуктів мисливства, рибальства та збиральництва стало головною причиною запозичення кераміки мезолітичними мисливцями лісової смуги Європи від неолітичних землеробів Балкан та Подунав'я. Поширення глиняного посуду у мезолітичній Європі, в якій наростала криза мисливського господарства, продовжило вік привласнювальної економіки в лісовій зоні на кілька тисячоліть. Фактично перехід до відтворювального господарства у лісах Європи відбувся лише з початком доби палеометалів.

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, zaliznyaki@ukr.net

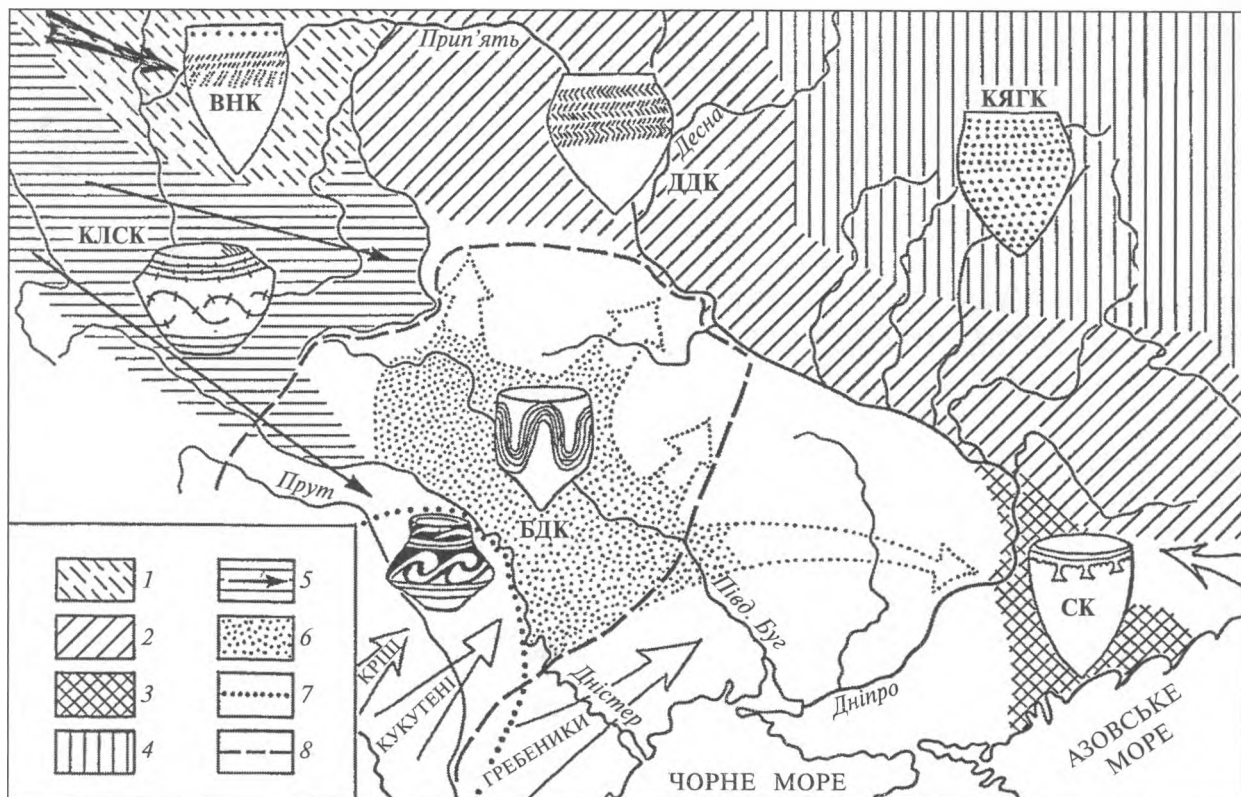

Рис. 1. Неолітичні культури України. Умовні знаки: 1 — волинська або німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-гребінцева; 5 — лінійно-стрічкової кераміки; 6 — буго-дністровська; 7 — Кукутені; 8 — Трипілля

Серед визначальних передумов та причин неолітизації Європи відзначимо наступні:

1. ріст населення на Близькому Сході внаслідок демографічних вибухів через поширення відтворювального господарства;

2. пошуки землеробами нових, ще не виснажених аграрних угідь;

3. поширення на північ сприятливих для землеробства кліматичних умов в період атлантичного потепління;

4. потреба в неолітичних новаціях мезолітичних мисливців Європи через кризу мисливського господарства у лісовій зоні.

Зазначені фактори у VII—VI тис. до н. е. спричинили колонізацію стародавніми землеробами Близького Сходу спочатку Балканського півострова, а потім і басейну Дунаю. Перші навички виробництва глиняного посуду, а пізніше землеробства і скотарства, автохтонне населення лісової Європи отримало від неолітичних колоністів Подунав'я. Тому в Європі маємо два типи неоліту: південний балкано-дунайський з керамікою і відтворювальною економікою і північний лісовий — з керамікою, але без будь-яких слідів землеробства чи скотарства.

Сказане повною мірою стосується території України, де маємо дві культурно-історичні провінції неоліту — південно-західну та північно-

східну (рис. 1). Південний захід України у VI—IV тис. до н.е. колонізували неолітичні землероби та скотарі з Балкан та Подунав'я (культури Криш (КК), лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), Кукутені-Трипілля (КТК)). Саме від них місцеве мисливське населення центру, півночі та сходу України отримало навички виробництва кераміки, лишаючись ще тривалий час мисливцями та рибалками — культури буго-дністровська (БДК), дніпро-донецька (ДДК), волинська (ВНК), сурська (СК), ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК), таш-аїрська (ТАК).

Витоки відтворювального господарства неоліту України

Принципові зміни в баченні українськими вченими процесу неолітизації країни торкнулися, перш за все, шляхів та часу поширення відтворювального господарства на території України. Загалом відомо три основні концепції неолітизації України (Залізник та ін. 2016):

1. автохтоністська;
2. південно-східна;
3. південно-західна.

Автохтоністський підхід в культурно-генетичних побудовах — характерна риса радян-

ської археології. Адже на тлі космополітичного міграціонізму відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів набувало певного патріотичного забарвлення. Ця радянська традиція у дещо трансформованому вигляді збереглася і після набуття Україною незалежності.

Певну данину місцевому походженню неоліту свого часу віддав Д.Я. Телегін, автохтонізм якого полягав у виведенні найдавніших неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я (струміль-гастятинський тип) з кудлаївської мезолітичної культури Полісся (Телегін 1973, с. 180). Разом з тим, дослідник не заперечував, що неоліт Полісся та Середнього Подніпров'я, формуючись на місцевій базі, отримав перші навички керамічного виробництва, а пізніше й відтворювального господарства з півдня — з Подунав'я та Кавказу.

Елементи подібної версії автохтонізму простежуються у працях усіх дослідників, які торкалися проблеми генези культур лісового неоліту України (ДДК, ВК, КЯГК, ДК), в тому числі і автора цих рядків. Адже лісовий неоліт постав на місцевій мезолітичній базі внаслідок запозичення глиняного посуду з півдня у більш розвинених неолітичних землеробів Подунав'я.

У статті під автохтоністською версією походження неоліту України маються на увазі досить численні побудови відомих в Україні фантастів на ниві передісторії України. Вони переконані, що саме на наших теренах були вперше приручені основні домашні тварини та культурні рослини, які пізніше поширилися з неолітичної України по усьому світі. Цей радикальний автохтонізм базується на не підтверджених наукою припущеннях про ранню місцеву доместикацію диких рослин і тварин. В якості аргументів прибічники місцевих коренів відтворювального господарства посиляються на широко відомий ботанікам факт наявності серед рослин України диких форм пшениці, винограду, вишні, груш, слив, яблук, часнику, цибулі, моркви тощо. Чи достатньо присутності диких родичів доместикованих культур, щоб стверджувати, що вони були одомашнені саме в Україні? Виявляється ні. Адже центри доместикації тих чи інших тварин та рослин, як правило, значно вужчі від зони поширення їхніх диких предків.

Фундаментальний внесок у проблему визначення первинних центрів одомашнення сільськогосподарських культур, в тому числі і поширених в Україні, зробив знаний генетик М.І. Вавілов (1926; 1987).

Як відомо, переважна більшість культурних рослин України має закордонне походження. Зокрема, це стосується широко відомого «американського пакету» сільськогосподарських культур: соняшник, кукурудза, картопля, томати, соя, квасоля, гарбуз, стручковий перець (гіркий та солодкий), тютюн тощо. Навіть символ України «чорнобривці, що посіяла мати» родом з Америки, як і багато інших українських культурних квітів України (наприклад, майори). Усі ці культури, без яких неможливо уявити собі традиційну Україну, були завезені в Європу протягом останніх сторіч з Нового Світу.

Диких різновидів капусти найбільше в Середземномор'ї. Вважається, що Східна Європа запозичила капусту вже у культивованому вигляді від греко-римських колоністів. Крім капусти з півночі Середземномор'я (Балкани, Апенніни, Піренеї), за М.І. Вавіловим, походять доместиковані виноград та овес, а також різноманітна городина: морква, буряк, цибуля, часник, редька, петрушка, кріп, щавель, салат. Про запозичення культурної цибулі з Північного Середземномор'я свідчить сама її назва, що походить від італійського *cippola*. Попри первинну доместикацію моркви в Середземномор'ї, поширений в наш час по всьому світу багатий на каротин помаранчевий різновид моркви був виведений селекційним шляхом у Нідерландах в XVII ст.

Дикі прашури гречки ростуть у передгір'ях Непалу та Північної Індії. У Європі гречка з'явилася у середньовіччі під назвою «арабського чи татарського зерна». Тому за однією версією гречку в Європу принесли араби, за іншою — монголо-татари. Слов'янська назва «гречка» може свідчити, що на південь Східної Європи ця культура могла потрапити з монастирських угідь Греції.

Дикі предки кавунів і динь досі ростуть на півдні Африки. Кавун у Західну Європу занесений хрестоносцями, а у Східну — татарами. Диня на сході Європи відома з XVI ст. Огірки родом з Індії, абрикоси — з Китаю.

Попри наявність серед місцевих ботанічних автохтонів України згаданих дикого винограду, вишні, груш, слив, яблук центрами їх первинної доместикації були Близький Схід, Центральна Азія, Середземномор'я. Поширені у наш час культивовані версії цих фруктів і ягід були завезені в Україну з Європи досить пізно у XVIII—XIX ст. Не випадково селекційна версія вишні, що має дикого прашура і в Україні, носить похідну від англійського *cherry* назву —

черешня. Монастирські сади півдня Європи у пізньому середньовіччі та у нові часи були центрами селекції овочів та фруктів.

Найдавніші в Україні культурні півчасті пшениці (зокрема спелта) відомі з поселень культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля, генетично походять від диких різновидів з Близького Сходу, а не від інших диких пшениць, що і в наш час ростуть на півдні України, зокрема у передгір'ях Криму. Близький Схід був первинним центром одомашнення кількох видів пшениць (в т. ч. спелти), ячменя, жита, гороху, льону. Ці культури були принесені через Балкани в Європу неолітичними колоністами з Анатолії ще у VII, VI тис. до н. е. Стародавні півчасті пшениці (зокрема спелта, більше відома під назвою полба) мають низьку врожайність і зерно, яке важко вимолотити з колосу. Нині їх повсюдно замінили врожайні голозернові різновиди пшениць, що, на думку відомого українського палеоботаніка Г.О. Пашкевич, потрапили в Україну із Середземномор'я в античні часи.

Доместиковані види тварин України у переважній більшості також походять з поза меж країни. Це однозначно стосується овець та кіз, дикі пращури яких не мешкали на території України в часи її неолітизації. Дикий тур зустрічався в Україні до середини XVII ст. Масові рештки турів на мезолітичній стоянці Мире на Одещині дали підстави В.Н. Станко писати про доместикацію турів у Північному Надчорномор'ї наприкінці мезоліту (Станко 1991, с. 8, 14). Останнім часом генний аналіз показав, що велика рогата худоба Європи походить не від місцевої популяції турів, а також має генетичних пращурів в неоліті Близького Сходу.

Поширення диких різновидів свині в Європі не гарантує, що саме від них походять європейські домашні свині. Іншими словами, ситуація з домашньою свинею може виявитися така ж, як і з великою рогатою худобою Європи: місцева популяція диких тварин (турів) існувала поряд з їх доместикованими версіями, що були привнесені з поза меж регіону. Вирішення питання місця одомашнення європейських різновидів свійської свині, імовірно, лежить в площині майбутніх генетичних досліджень.

Лишається відкритим питання, щодо місця і часу доместикації коня. У 1970-х рр. поширилася версія про доместикацію коня населенням середньостогівської культури в IV тис. до н. е. Вона спиралася на знахідку великої кількості кісток коня та рогових стрижнів з отворами, що нагадували псалії, у культурному шарі

поселення Деревка на Дніпрі (Телегін 1973, с. 135—139). На користь наявності домашнього коня у середньостогівців нібито свідчили характерні потертості (імовірно вудилами) зубів коня з черепа знайденого на Деревці. Однак, радіокарбонний аналіз згаданого черепа коня дав дату II тис. до н. е. Оскільки на Деревці є культурний шар катакомбної культури то кінський череп, найімовірніше, пов'язаний з катакомбниками. Щодо згаданих рогових «псаліїв» з Деревки, то сучасні дослідники однозначно не визнають їх такими.

У наш час на первинне вогнище доместикації коня претендує Північний Казахстан. На поселенні Батаї IV тис. до н. е. досліджені численні рештки коней, а також місце полювання на диких коней уздовж берегового урвища річки. На Батаї наявні переконливі свідчення вживання м'яса коня в їжу, але відсутні докази їх доместикації.

У науці домінує думка про доместикацію коня в західній частині євразійських степів, до якої входить степове Надчорномор'я та Надазов'я. Однак, на думку зоологів, на ранніх етапах доместикації скелет домашніх коней не відрізнявся від диких. Отже, початок приручення коня можна визначити лише за археологічними даними. А переконливі археологічні свідчення наявності домашнього коня в степу маємо лише з початку II тис. до н. е. У Могильнику Синташта та похованнях бабинської культури знайдені характерні круглі кістяні вудила з шипами та рештки колісниць зі спицями. У попередній ямний період історії Степу (III тис. до н. е.) вози мали масивні суцільні колеса без спиць, які свідчать, що тягловими тваринами були скоріше бики ніж коні.

Незалежно від місця доместикації, домашній кінь на території України з'явився значно пізніше ніж доместикована вівця, коза, бик, свиня, вже після завершення неолітизації регіону, схоже вже за доби бронзи.

Таким чином, перші доместиковані рослини і тварини неоліту України потрапили в регіон ззовні, і не є наслідком місцевої культивування диких пращурів. Це робить маловірогідною автохтоністську концепцію неолітизації України. У наш час місцеві витоки неоліту України відстоюють лише прибічники квазінаукових концепцій на кшталт «священної трипільської Аратти».

Сучасний стан знань дозволяє стверджувати, що найдавніші культурні рослини та доместиковані тварини неоліту України (пшениця, ячмінь, жито, горох, вівця, коза, бик) були

приручені на Близькому Сході і потрапили в регіон у процесі його неолітизації. Питання лише, коли саме і яким шляхом — через Кавказ чи через Балкани?

Проблема «східного імпульсу» в неолітизації України

Першою в українській археології концепцією неолітизації регіону була домінуюча у другій половині ХХ ст. південно-східна версія поширення неолітичних новацій з Прикаспію та Передкавказзя. Її батьком був відомий український археолог В.М. Даниленко, який розвинув її у формі т. зв. «східного імпульсу» у книзі свого життя «Неолит України», що вийшла друком у 1969 р. у Києві. В основу праці лягли матеріали поселення Кам'яна Могила I та ключової для неоліту України буго-дністровської культури, пам'ятки якої В.М. Даниленко копав з 1949 по 1961 р. На основі періодизації цієї культури дослідник розробив першу загальну періодизацію неоліту усєї України.

Значимо, що В.М. Даниленко був провідним ідеологом у неолітичній проблематиці України другої половини ХХ ст. Інші фахівці з неоліту України, фактично, йшли у фарватері теоретичних схем дослідника. Зокрема такі знані українські неолітики того часу як Д.Я. Телегін, В.І. Непріна в своїх працях торкалися теорії неолітичної революції в регіоні мінімально, віддаючи перевагу польовій археології та побудовам культурно-періодизаційних схем, які часом не узгоджувалися зі схемами В.М. Даниленка. Саме В.М. Даниленко розробив першу концептуальну схему неолітичної революції території України, в якій поєднав як послідовні фази південно-східну та південно-західну версії неолітизації України.

Концепція «східного імпульсу» В.М. Даниленка була дітищем свого часу і формувалася у повоєнний період під впливом новомодних ідей Гордона Чайлда про «неолітичну революцію», провідна роль у ній відводилась Близькому Сходу, де на той час відкрили ранньонеолітичні шари без кераміки, але зі слідами відтворювальної економіки. Почалися пошуки докерамічного неоліту і поза Близьким Сходом — у Греції, Подунав'ї і навіть в Україні. В.М. Даниленко відніс до докерамічного неоліту нижні мезолітичні шари поселення Кам'яна Могила в Надазов'ї, а найдавнішу кераміку півдня України, за аналогіями з керамікою ранніх неолітичних шарів поселень Джебел і Джейтун в Туркменії, зв'язав з Близьким

Сходом. Крім Гордона Чайлда, на погляди дослідника щодо процесу неолітизації України, схоже, також вплинули ідеологеми марксизму, про що йтиметься далі.

«Східний імпульс» до неолітизації України, за В.М. Даниленком, зародився у VII тис. до н. е. у Прикаспії та Передкавказзі. Аридізація клімату змусила місцеве мисливське населення перейти до скотарства, domestикувати вівцю, козу та бика і рухатися степами у західному напрямку у пошуках кращих пасовиськ. Ці найдавніші скотарі, які були пращурами людності відомої кукрекської культури півдня України, ще не знали глиняного посуду. Вони досягли західного Надазов'я, зокрема Кам'яної Могили, звідки розселилися на південь у Крим, долиною Дніпра на північ у Середнє Подніпров'я та на захід до Дністра. Так постав докерамічний неоліт півдня України, носіями якого були скотарі кукрекської культури, представлені нижніми докерамічними шарами Кам'яної Могили. Деяко пізніше нова хвиля мігрантів зі сходу принесла із Закаспію найдавніший «шиподонний» посуд, прямі аналогії якому дослідник бачив у матеріалах багатошарового поселення Джебел у Закаспії (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

Якщо скотарство й перша кераміка, за В.М. Даниленком, потрапили в Україну зі сходу, то землеробство, на його думку, принесли мігранти культури Криш з південного-заходу, а саме з Подунав'я. Криські мігранти започаткували буго-дністровську культуру з керамікою, що на ранньому етапі нагадує криську. Рух буго-дністровського населення на північний схід у Києво-Черкаське Подніпров'я призвів до неолітизації Середнього Подніпров'я. Тут постала перша фаза дніпро-донецької культури, кераміка якої має прямі паралелі в буго-дністровській, і яку дослідник називав «своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34).

Положення про походження буго-дністровської культури від культури Криш Подунав'я та посередницьку роль БДК як провідника неолітичних новацій відбалкано-дунайських неолітичних землеробів до автохтонів лісової зони Північної України витримало перевірку часом і стало базовим для українського неолітознавства. Тоді як ідея «східного імпульсу», який нібито приніс із Прикаспію в Україну спочатку domestикованих овець, кіз та корів, а пізніше найдавнішу кераміку східного типу, не підтвердилася подальшими дослідженнями.

Н.С. Котова є давньою і послідовною прибічницею східних ідей В.М. Даниленка, хоча й має з ним досить принципові розбіжності у поглядах на періодизацію неоліту України. Вона також вважає, що скотарство принесено в Україну зі сходу, а землеробство — з Подунав'я мігрантами культури Криш. Визнає вона і посередницьку роль між землеробами Подунав'я та аборигенами Подніпров'я започаткованої криськими землеробами буго-дністровської культури (Котова 2002, с. 10).

Дослідниця суттєво розвинула і навіть гіпертрофувала ідею «східного скотарського імпульсу» В.М. Даниленка, сміливо стверджуючи, що у Передкавказзі та Надазов'ї ще у VIII тис. до н. е. були domestиковані не лише всі основні свійські тварини України: вівці, кози, бики, коні, свині, собаки — але й культурні рослини. На її думку, саме з Надазов'я вони поширилися по всій Україні: «...Культурні рослини були запозичені мешканцями України у населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону» (Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82).

З південно-східною версією неолітизації України, що домінувала в другій половині XX ст., в наш час успішно конкурує південно-західна або балкано-дунайська.

Час поширення відтворювального господарства в Україні

У другій половині XX ст. серед дослідників були домінуючими уявлення про досить раннє поширення відтворювального господарства в неоліті регіону. Як зазначалося, В.М. Даниленко навіть виділив на матеріалах Кам'яної Могили докерамічний неоліт VII тис. до н. е. з кістками дрібної і великої рогатої худоби (Даниленко 1969, с. 15). Його послідовниця Н.Д. Котова опускала початок неолітизації півдня України у VIII тис. до н. е. і вважала, що саме тоді у Передкавказзі та Надазов'ї були domestиковані вівця, коза, бик, свиня, собака, а також культурні рослини. І саме з цього регіону вони нібито поширилися по усій неолітичній Україні (Котова 2002, 60, 75, 76, 82). Інші дослідники неоліту України у 1980—1990-х рр. знаходили відбитки зернівок культурних злаків (пшениці, ячменю, жита, проса, гороху) на кераміці дніпро-донецької, волинської, сурської та інших неолітичних культур України.

Суттєвий внесок в ілюзію надзвичайної давності неоліту України зробили ранні дати Київської радіокарбонної лабораторії. Згідно з ци-

ми датуваннями початок таких провідних культур українського неоліту як буго-дністровська та трипільська був подавлений порівняно з датуванням європейськими лабораторіями на 400—500 р. Тобто за київськими датами похідна від пізнього етапу культури Криш БДК народилася раніше самої Криш — в останній третині VII тис. ВС (cal.). А ранньотрипільське поселення Бернашівка отримало дату 5400 р. ВС (cal.), тобто трипільська пам'ятка виявилася давнішою за культуру Кукутені, від якої власне походить Трипілля. На невідповідність київських дат усталеним положенням хронології неоліту Європи, що базується на великих серіях радіокарбонних дат різних лабораторій світу не раз писали різні дослідники (Бурдо 2003, с. 15; Товкайло 2004; 2005, с. 45; Залізник 2005, с. 125; 2006, с. 15; Гаскевич 2014).

Останніми роками відбулася своєрідна ревізія свідчень про раннє поширення відтворювального господарства в неоліті України. У 2012 р. опубліковані результати пошуків слідів відтворювального господарства на ранньонеолітичних пам'ятках Надазов'я, басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону. Дослідження велися на 18 опорних неолітичних пам'ятках Східної України та Нижнього Дону шляхом перемивання культурного шару в пошуках зерен, обстеження кераміки на предмет відбитків зернівок та вивчення фауністичних решток. Авторка дослідження переконливо показала на великому масиві матеріалу, що найдавніші сліди вирощування культурних злаків у зазначеному регіоні фіксуються лише з другої половини V — початку IV тис. ВС на енеолітичних поселеннях середньостогівської культури. Цим же часом датуються найдавніші кістки domestикованих тварин (Motuzaitė-Motuzevičiute 2012, р. 14—17).

Подібні палеоботанічні дослідження вже два роки поспіль ведуть співробітники відділу кам'яного віку ІА НАНУ Д.Л. Гаскевич та О.О. Яневич разом з японськими колегами на матеріалах дніпро-донецької, буго-дністровської, волинської культур Правобережної України. Жодного відбитку зернівок культурних злаків на поверхні кераміки зазначених культур поки що не виявлено. Найдавніші достовірні відбитки зернівок культурних злаків зафіксовані на черепках культур лійно-стрічкової кераміки (друга половина VI тис. ВС) та Кукутені-Трипілля (V—IV тис. ВС). Є вони й на кераміці культури Кереш Угорщини, східною філією якої є керешські пам'ятки українського Закарпаття.

Особливо дивує і бентежить відсутність слідів вирощування культурних злаків на стоянках БДК Побужжя. Адже це ключова культура в неоліті України, що безпосередньо контактувала із розвинутими землеробами Подунав'я (культура Криш) і була провідником неолітичних новацій на північ в лісове Подніпров'я та Полісся. Після цього не дивує брак ознак відтворювального господарства на стоянках ДДК, ВНК, КЯГК Подніпров'я, Полісся та Подесення.

Відсутність відбитків зернівок культурних злаків на кераміці лісового неоліту України, як і решток зерен у культурних шарах пам'яток, ставить під сумнів і наявність скотарства у населення культур БДК, ДДК, ВНК, СК. Адже найдавніше скотарство відоме лише в комплексі з раннім землеробством (Шнирельман 1980, с. 216).

Ще В.М. Даниленко звернув увагу на нечисленність кісток домашніх тварин на пам'ятках БДК і дійшов висновку про «домінуючу роль полювання і незначну роль скотарства» в економіці БДК. Він писав: «...потреба у м'ясній їжі у племен буго-дністровського ареалу задовольнялася за рахунок інтенсивного розвитку мисливства, і аж ніяк не за рахунок скотарства» (Даниленко 1969, с. 165, 180). Фауна domestikованих тварин на стоянках БДК представлена нечисленними кістками домашніх биків та собак. Їх ідентифікувала відомий український палеозоолог В.І. Бібікова, яка однак не мала повної впевненості в правильності своїх визначень (Журавльов, Котова 1996, с. 5). Сумнівні ознаки одомашнення на кістках биків вона пояснила «ранньою формою domestikізації» (Даниленко 1969, с. 178). До речі у 1990-х рр. сліди domestikації на кістках з буго-дністровських пам'яток безрезультатно шукав відомий німецький палеозоолог, фахівець з одомашнення тварин К.П. Бенекє.

У другій половині ХХ ст. пошуки глибоких коренів domestikації диких тварин в Україні стали своєрідною модою. Підвалини цим уявленням, як зазначалося, заклав В.М. Даниленко своєю концепцією дуже раннього «докерамічного скотарського неоліту», джерельною базою якої були матеріали нижнього докерамічного шару поселення Кам'яна Могила 1 в Надазов'ї. Вона формувалася під відчутним впливом новомодної на той час концепції «неолітичної революції» Гордона Чайлда та певних ідеологем марксизму, на які звернув увагу Д.Л. Гаскевич (2012).

Оскільки радянська наука була партійною, а особливо в часи пізнього сталінізму, про які

якраз йдеться, дослідники у своїх працях не могли не враховувати ідеологеми марксизму-ленінізму. Внаслідок їхнього впливу на дослідника докерамічний неоліт Кам'яної Могили виявився принципово відмінним від свого прообразу — найдавнішого неоліту Близького Сходу. Якщо на пам'ятках останнього примітивне скотарство обов'язково супроводжується землеробством, то в Надазов'ї скотарство, за В.М. Даниленком, з'явилося самостійно і задовго до землеробства. Виникнення такої неприродної ситуації, яка радикально суперечить принципам зародження відтворювального господарства, зокрема скотарства, схоже пояснюється тиском певних ідеологічних догм.

У періодизації первісної історії Ф. Енгельса зародження скотарства передувало поширенню землеробства: «На сході середній ступінь варварства розпочався з приручення тварин, які дають молоко і м'ясо, тоді як культура рослин ще дуже довго впродовж цього періоду залишалася тут невідомою» (Енгельс 1979, с. 228). Схоже, що цей догмат суттєво сприяв появі в побудовах В.М. Даниленка неприродного, суто скотарського докерамічного неоліту.

Співавтором В.М. Даниленка у відкритті останнього був відомий український зоолог акад. І.Г. Підоплічко. На час обробки остеологічної колекції з Кам'яної Могили він, на думку Д.Л. Гаскевича (2012, с. 56), був заангажований у боротьбі з «буржуазними теоріями... які заперечували роль слов'янських, зокрема руських, племен в одомашненні диких тварин і виведенні нових порід» (Підоплічко 1952). Вчений рішуче доводив можливість domestikації на півдні СРСР бика, кози, вівці, свині і коня. Зрозуміло, що така упереджена, тенденційна позиція дослідників під час роботи з матеріалами Кам'яної Могили не сприяла його об'єктивності і не могла не вплинути на висновки, зокрема про дуже раннє поширення скотарства в регіоні.

Слідом за В.М. Даниленком, який знайшов у шарах докерамічного неоліту Кам'яної Могили VII тис. до н. е. кістки великої та дрібної рогатої худоби, В.Н. Станко на матеріалах розкопаної ним мезолітичної стоянки Мирне на Одещині, де знайдено велику кількість кісток тура, дійшов висновку про domestikацію турів у Північно-Західному Надчорномор'ї ще у мезоліті і місцеве коріння європейської популяції корів (Станко 1991, с. 8, 14).

Д.О. Крайнов та О.Л. Дмитрієва на фауністичних матеріалах печерної неолітичної стоянки Таш-Аір I та Заміль-Коба дійшли висновку

про доместикацію свині, а також вівці, тура і навіть коня у Криму (Крайнов 1960, с. 123—140). Як аргументація на користь одомашнення свині в неоліті Гірського Криму був використаний факт наявності на пам'ятках значної кількості кісток молодих свиней. Пізніше з'ясувалося, що це ознака спеціалізованого полювання на диких свиней, а не їх доместикації.

На думку Н.С. Котової, на користь ранньої доместикації дрібної рогатої худоби в Надазов'ї нібито свідчать кістки вівці з нижніх шарів стоянки Семенівка, що поблизу Кам'яної Могили. Однак при повторному аналізі згаданих решток з'ясувалося, що вони належать не домашній вівці, а дикій сайзі і датуються за С-14 не VIII, а серединою VI тис. ВС (Motuzaitė-Motuzeviciute 2012, р. 14—17).

Ключовим аргументом на користь раннього поширення скотарства на територію України зі сходу є висновки 60-річної давнини акад. І.Г. Підоплічка про численні остеологічні рештки великої та дрібної рогатої худоби в шарах докерамічного неоліту Кам'яної Могили (Підоплічка 1956, с. 54). Отримані нещодавно радіокарбоніві дати (близько 7500 ВС cal.) роблять домашню худобу з нижніх шарів Кам'яної Могили найдавнішою в Європі, у що важко повірити.

Зазначимо, що згадані визначення фауністичних решток з розкопок В.М. Даниленка 1947 р. викликають сумніви у переважної більшості фахівців через велику імовірність змішування матеріалів різних шарів багат шарового поселення в процесі розкопок. Зокрема такі знані палеозоологи, як В.І. Бібікова і В.І. Цалкін, попри добру обізнаність як із зазначеними фауністичними матеріалами, так і з сенсаційними висновками І.Г. Підоплічка, однак ніколи не посилалися на них і не використовували у своїх працях, фактично ігноруючи ці висновки (Гаскевич 2012, с. 56).

Сумнівалися в їх достовірності і В.А. Шнірельман (1989) та О.П. Журавльов, на палеозоологічні дані яких спирається концепція східних витоків неоліту України Н.С. Котової. Цікаво, що різка критика цих палеозоологічних визначень І.Г. Підоплічка остеологічних матеріалів з Кам'яної Могили, аж до повного їх заперечення, міститься в статті, співавтором якої є сама Н.С. Котова: «На думку авторів статті, стратиграфія поселення I поблизу Кам'яної Могили викликає багато запитань, відповідь на які... одержати неможливо» (Журавльов, Котова 1996, с. 5, 6).

Відносно сумнівності висновків І.Г. Підоплічка про наявність кісток домашніх тварин в

нижніх докерамічних шарах Кам'яної Могили I висловлювався автор цих рядків (Залізняк, Панченко 2007, с. 8, 9) та Д.Л. Гаскевич (2012). На жаль, перевірити достовірність визначень фауністичних решток з розкопок 1947 р. І.Г. Підоплічком неможливо через втрату колекцій. Однак у наш час пам'ятку досліджує Н.С. Котова, що відкриває можливість нових палеозоологічних досліджень фауни з нижніх шарів Кам'яної Могили I.

Сказане породжує сумніви щодо загальноприйнятих уявлень про час і шляхи поширення відтворювальної економіки у Південно-Східній Європі, що сформулювалися протягом другої половини XX ст. Маємо нагальну потребу перевірити із залученням новітніх методик якості і достовірності джерельної бази та зроблених на ній висновків щодо початкових етапів поширення відтворювальної економіки на території України, тобто неолітизації регіону. Зокрема слід повторно дослідити рештки фауни та флори зі стоянок лісового неоліту України на предмет достовірності визначень доместикованих тварин та культурних рослин.

Зазначимо, що отримані останніми роками дані суперечать результатам палеоботанічних досліджень 1980—1990-х рр., коли відбитки зернівок пшениці, ячменю, жита, гороху, проса, льону масово знаходили на кераміці БДК, ДДК, ВНК, СК, а серед фауни пам'яток визначали домашніх овець, кіз, биків, свиней і навіть коней. Звичайно, остаточний результат дадуть лише подальші дослідження, в тому числі ревізії старих даних. Однак зазначені висновки достатньо вражаючі, оскільки ламають усталені стереотипи в уявленнях про раннє поширення відтворювальної економіки в регіоні ще на стадії докерамічного неоліту зі сходу, а саме з Прикаспію, Передкавказзя, Надазов'я (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186; Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82).

Південно-східній версії неолітизації України суперечать наведені вище нові дані про шляхи і час поширення відтворювальних форм господарювання в Україні. Доместикація основних домашніх тварин та рослин стала далеко за межами України, куди вони потрапили не раніше середини VI тис. до н. е. і не зі сходу, а скоріш за все, з південного заходу з Подунав'я. Як зазначалося, найдавніші прояви землеробства і скотарства у Надазов'ї, на Сіверському Дінці, на Нижньому Дону та на Кубані простежуються не раніше V—IV тис. до н. е. в шарах середньостогівської культури, тоді як на південному заході України достовір-

ні сліди відтворювального господарства простежуються принаймні на тисячу років раніше з VI тис. до н. е. — в культурах дунайського походження (Криш, ЛСК, Трипілля).

Сказане ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства у Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, але й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України. Принаймні саме існування останнього наразі потребує додаткової аргументації.

Звичайно, повністю виключати будь-які східні впливи на неоліт України не варто. Зокрема на сході Донбасу, неподалік від кордону з Росією маємо кілька пам'яток типу Платівський став з трапеціями та сегментами з характерною для Закавказзя т. зв. «гелуанською» ретушню (Платівський став, Мурзіна Балка, Зимовники 3). Вони мають прямі паралелі в комплексах нижньоволзької культурної єдності межі мезоліту та неоліту, пам'ятки якої поширені на Нижньому Дону, у Прикаспію, Передкавказзі (Кремінна 2, 3, Розсипна I—VII, Жуковська 1—5, Джангар, Буденівська, Сатанай, Кістрик) (Цыбрий 2003, с. 54; Залізник 2005, с. 96, 97). Схоже, східне походження мають численні трапеції зі струганою спинкою, що поширилися на півдні України у VI—IV тис. до н. е. Неолітична кераміка південного сходу України часом має паралелі в кераміці багатопарової стоянки Ракушечний Яр на Нижньому Дону.

Однак, східні зв'язки неоліту України за археологічними даними суттєво поступаються його потужним і різноманітним зв'язкам з неолітом Подунав'я.

Справедливості ради зазначимо, що в останній своїй книзі 2015 р. Н.С. Котова опускає корені неоліту України в неоліт Греції та Подунав'я VII тис. до н. е. Різка переорієнтація однієї з найбільш палких прибічниць «східного імпульсу» на балкано-дунайську версію неолітизації України свідчить про переконливість аргументів на користь останньої.

Отже, відтворювальне господарство в неоліті України з'явилося досить пізно (середина—друга половина VI тис. ВС) і не зі сходу, як вважали прибічники концепції «східного імпульсу», а з південного заходу. Адже найдавніші достовірні сліди відтворювального господарства виявлені саме в культурах балкано-дунайського походження — Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Сказане ставить під сумнів базові положення південно-східної версії неолітизації України, що домінувала протягом другої половини XX ст.

Південно-західна або балкано-дунайська версія неолітизації України

Певні впливи з Балкан та Подунав'я на процес неолітизації України тією чи іншою мірою визнавали практично всі дослідники, що торкалися цієї тематики. Сучасні прибічники місцевих витоків неоліту України традиційно посилаються на авторитет згаданих класиків археології та історії України, не підозрюючи, що всі вони виводили його з Подунав'я, Балкан та Малої Азії. Особливу одноставність дослідники першої половини XX ст. проявили відносно балкано-дунайського і навіть малоазійського коріння трипільської культури, причому одразу ж після її відкриття.

М. Грушевський бачив аналогії до щойно досліджених В. Хвойкою матеріалів далеко на півдні від України — серед «знахідок середньо-дунайських країв», у Фессалії і «в пам'ятках старої егейської культури передмікенських часів». Ці паралелі, на думку історика, «роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійності (Трипілля — Л.З.) і більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських знахідок» (Грушевський 1913, с. 45, 46).

М. Біляшівський вважав, що трипільська культура «проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние Востока» (Беляшевский 1899, с. 45). На тих же позиціях стояли фундатори російської археології В. Городцов та О. Спіцин: «Высокоразвитая культура киевских площадок — восточная, именно малоазийская» (Спицын 1904, с. 14; Городцов 1907, с. 149—155).

В. Щербаківський (1941, с. 39) писав: «Трипільці — це круглоголовці передньоазійського типу (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії».

В. Петров був учнем В. Щербаківського і слідом за ним вважав, що «трипільці належать до так званого передньоазійського антропологічного типу. Вони є представниками арменічного (баскоїдного) типу...» і споріднені з хетитами Малої Азії (Петров 1992, с. 22, 24).

О. Кандиба-Ольжич вважав: «Культура мальованої кераміки... була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу» (1937, с. 9).

В.М. Даниленко, використовуючи нову джерельну базу повоєнного часу, запропонував власне бачення балкано-дунайських впливів на неоліт України. Дослідник вважав їх вторинними після «східного скотарського імпульсу» з

Прикаспію. Як зазначалося, за В.М. Даниленком, скотарство в Україну було принесено ку-крекськими мігрантами зі сходу, які заснували докерамічний неоліт півдня України. Пізніше зі сходу ж в Україну потрапила найдавніша гостродонна кераміка. І нарешті носії культури Криш з Подунав'я принесли перші навички землеробства і започаткували бугодністровську культуру Правобережної України (Даниленко 1969, с. 11, 34, 176, 177, 186).

Автор цих рядків неодноразово висловлював сумніви відносно докерамічного «східного скотарського імпульсу» і наприкінці ХХ ст. сформулював власну версію неолітизації України. Вона відбувалася в режимі «балканізації» чотирма послідовними хвилями неолітичних мігрантів-колоністів з Подунав'я — Гребеники, Криш, культура лінійно-стрічкової кераміки і Кукутені-Трипілля (Залізняк 1995; 1998, с. 231—235; 1999, с. 89, 90; 2006б, с. 3—18; 2016). Також висловлено припущення про можливе поширення неолітичних новацій з Анатолії на північ шляхом каботажного плавання уздовж західного берега Чорного моря (Залізняк 1998, с. 173). Зазначені хвилі неолітизації України значною мірою корелюються з фазами неолітизації Європи найдавнішими землеробами та скотарями Близького Сходу, головними з яких є наступні:

1. Поширення неолітичного пакету разом з керамікою «імпресо» на узбережжях Середземного моря, в тому числі Балканського півострова, шляхом каботажного плавання уздовж узбереж'я — VII—VI тис. BC (cal).

2. Колонізація Балканського півострова у VII тис. BC (cal).

3. Колонізація Середнього Подунав'я носіями культури Старчеве-Кереш-Криш — перша половина VI тис. BC (cal).

4. Колонізація півдня Центральної Європи людністю культури лінійно-стрічкової кераміки у другій половині VI тис. BC (cal).

Не важко помітити, що чотири послідовні хвилі неолітичних колоністів з Балкан та Подунав'я в Україну фактично є локальними проявами зазначених глобальних фаз неолітизації Південної та Центральної Європи — морської, старчеве-кришської, лінійно-стрічкової. Трипільська хвиля — це вже специфіка процесу неолітизації території України та Молдови. Зазначимо, що крім згаданих чотирьох потужних хвиль неолітичних колоністів з Подунав'я, судячи з археологічних матеріалів Північно-Західного Надчорномор'я, могли бути й інші дрібніші, зумовлені розселенням людності культур Хамаджія, Боян, Гумельниця, Лендель та ін.

Перша гребениківська хвиля неолітизації України

Сліди першої докерамічної хвилі з Балкан простежуються за матеріалами пізньомезолітичної гребениківської культури (ГК) Одещини, яка датується другою половиною VII—VI тис. BC (cal). За канонами традиційного для радянських часів автохтонізму українські дослідники ХХ ст. вважали гребениківську культуру місцевою за походженням. Слідом за В.М. Даниленком, який виводив «місцеву культуру гребениківського типу» від фінальнопалеолітичних «нижніх шарів Осокорівки та Роголика-Акимівського» (Даниленко 1969, с. 61, 176), В.Н. Станко генетично пов'язував мезолітичні Гребеники з місцевим палеолітом — стоянка Царинка. Наявність значної кількості архаїчних трапедій у фінальнопалеолітичному комплексі Царинка дала підстави віднести його до ранньої фази гребениківської культури, таким чином опустивши її коріння в пізній палеоліт Одещини (Станко 1982; 1991, с. 8, 14; Залізняк 2006, с. 10). Погляди В.М. Даниленка та В.Н. Станко на походження Гребеників від пам'яток типу Осокорівка-Царинка поділяли інші дослідники мезоліту Надчорномор'я: Д.Я. Телегін, С.П. Смольянинова, М.П. Оленковський (1991, с. 184).

Подальший розвиток започаткованої В.М. Даниленком і розвинутої В.Н. Станко автохтонної версії генези ГК знаходимо в статті І.В. Сапожникова 2005 р. Дослідник вважає, що культура сформувалася у Північно-Західному Надчорномор'ї на основі фінальнопалеолітичних пам'яток типу Михайлівка (Білолісся) і проіснувала в регіоні протягом усього мезоліту та першої половини неоліту, тобто з Дріасу III до розвиненого атлантикуму (від 11 до 6 тис. BP).

Ця смілива, але, на жаль, мало доказова через бідність джерел, реконструкція гребениківської історії не витримує критики. Перш за все, звертає на себе увагу принципова різниця у культуровизначальних елементах крем'яних артефактів Михайлівки та Гребеників. Якщо першій властиві грубі сегменти, то другій — досконалі трапедії. Отже, Михайлівку та Гребеники через принципову відмінність типології та технології їх крем'яного інвентарю фактично нічого не пов'язує крім розташування в одному регіоні. До того ж вражає безпрецедентна живучість гребениківської культури, яка за І.В. Сапожниковим, проіснувала майже 6 тис. років.

У світлі сказаного, висновок І.В. Сапожнікова, що «гіпотеза про те, що носії традицій мезолітичної гребениківської, а також неолітичної буго-дністровської культур, з'явилися у Північно-Західному Причорномор'ї внаслідок міграцій з Південних Балкан і навіть Анатолії, не знайшли свого підтвердження», на нашу думку, нелогічний. Скоріше, не знаходять підтвердження новими археологічними фактами та аргументами старі автохтоністські побудови (навіть у реанімованому І.В. Сапожніковим вигляді) щодо походження гребениківської культури від фінальнопалеолітичних пам'яток Одещини типу Михайлівка—Білолісся (Залізник 2006, с. 10, 11).

Автор цих рядків з 1990-х рр. не раз висловлювався за «балкано-дунайські витоки чи генетичні зв'язки Гребеників та БДК з раннім неолітом Подунав'я та безкерамічним неолітом Східної Греції» (Залізник 1995, с. 6, 11, 12; 1998, с. 183; 2005, с. 122—126; 2006, с. 11—14).

Для крем'яного інвентарю гребениківської культури характерна протонеолітична відтискна техніка обробки кременю. З її допомогою з однібічних пласких нуклеусів знімалися пластини середньої ширини. З перетинів цих пластин виготовлялися чісленні трапеції. У гребениківських комплексах багато скребачок на відщепках, менше кінцевих, а різці майже відсутні (рис. 2).

Саме такий крем'яний інвентар властивий культурі Криш-Старчево Подунав'я та Румунії кінця VII—VI тис. ВС (рис. 3), генетично пов'язаній із найдавнішим неолітом Балкан. Маються на увазі докерамічні та ранньокерамічні шари Неа Нікомедія, Аргісса, Ахіллон, Сескло, Франхті та ін. Фессалії VII тис. ВС (Perles 1985, р. 19—39, tabl. IV).

Іншими словами, прямі аналогії крем'яному інвентарю ГК в ранньому неоліті Подунав'я, а саме в культурах Криш, Старчево, Кереш, дають підстави говорити про генетичний зв'язок ГК зі згаданими культурними явищами. А оскільки ранньокерамічний неоліт Подунав'я, на думку переважної більшості дослідників Європи, походить від докерамічного неоліту Фессалії (Whittle 1985, р. 37—49; Perles 1985; 2001; Biagi, Shennan, Spataro 2005), то і генетичне коріння Гребеників опосередковано сягає найдавнішого неоліту Східної Греції. На це вказують і прямі типологічні паралелі гребениківським крем'яним комплексам у докерамічних комплексах Греції (Аргісса, Франхті, Кнос) (рис. 2, 4).

Враховуючи сучасний стан вивчення джерел, поширення представленої в матеріалах

ГК протонеолітичної техніки обробки кременю могло відбуватися наступним чином. Властиві Гребеникам серії трапецій на перетинах правильних відтискних пластин є характерним елементом протонеолітичної техніки обробки кременю, витоки якої, на думку Януша та Стефана Козловських, слід шукати поза межами мезолітичної Європи. Вони припускають, що на Балканах ця технологія могла поширитися на зорі неоліту з Близького Сходу (Kozlowski S. 1985; Kozlowski J. 1985). Зокрема С.К. Козловський (1985, р. 13) серед можливих попередників цієї індустрії називає протонеолітичні комплекси культури Джармо в Іраці та Дам Дам Чешме в Центральній Азії.

Найдавніші її прояви в Європі, як вже зазначалося, маємо в комплексах докерамічного неоліту Криту (Кнос), Пелопоннесу (Франхті, фаза X), Фессалії (Аргісса), які датуються кінцем VIII — початком VII тис. ВС (cal.) (Perles 1985, р. 35) (рис. 4). У своїй останній монографії знана дослідниця мезоліту та неоліту Греції Катрін Перлес називає докерамічний неоліт Греції початковим (Initial Neolithic) і датує на основі радіокарбонівих дат печери Франхті та нижніх шарів Кноса, Аргісси та Сескло в межах 7500—6500 ВС (cal.) (Perles 2001, р. 85—87). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави дослідниці, разом з переважною більшістю сучасних вчених, виводити неоліт Греції з Малої Азії (Perles 2001, р. 52—54, 96, 97; Hassan 2001; College, Conolly, Shennan 2004).

Переважна більшість вчених вважає, що неолітизація Греції розпочалася переселенцями з півдня Анатолії на пізньому етапі докерамічного неоліту В (PPNB), тобто у кінці VIII тис. ВС (cal) (Perles 2001, р. 96, 97; Hassan 2001, р. 13; College, Conolly, Shennan 2004, р. 47). Саме у цей час досконала відтискна технологія обробки обсидіану та кременю з'являється у найдавніших шарах докерамічного неоліту Греції (Кнос, Франхті, Аргісса).

К. Перлес докладно аналізує зміни в крем'яній індустрії півдня Балкан у процесі неолітизації регіону (2001, р. 31—37, 45—50, 89, 201—208).

За К. Перлес (2001, р. 31—37, 45—50, 89, 201—208), початок неолітизації Балкан фіксує поява на пам'ятках Східної Греції імпортованого з о. Мілос в Егейському морі обсидіану у вигляді підготовлених нуклеусів, досконалих відтискних пластин та симетричних трапецій з їх перетинів. К. Перлес називає останні «трапеціями ранньонеолітичного типу». Мілоський

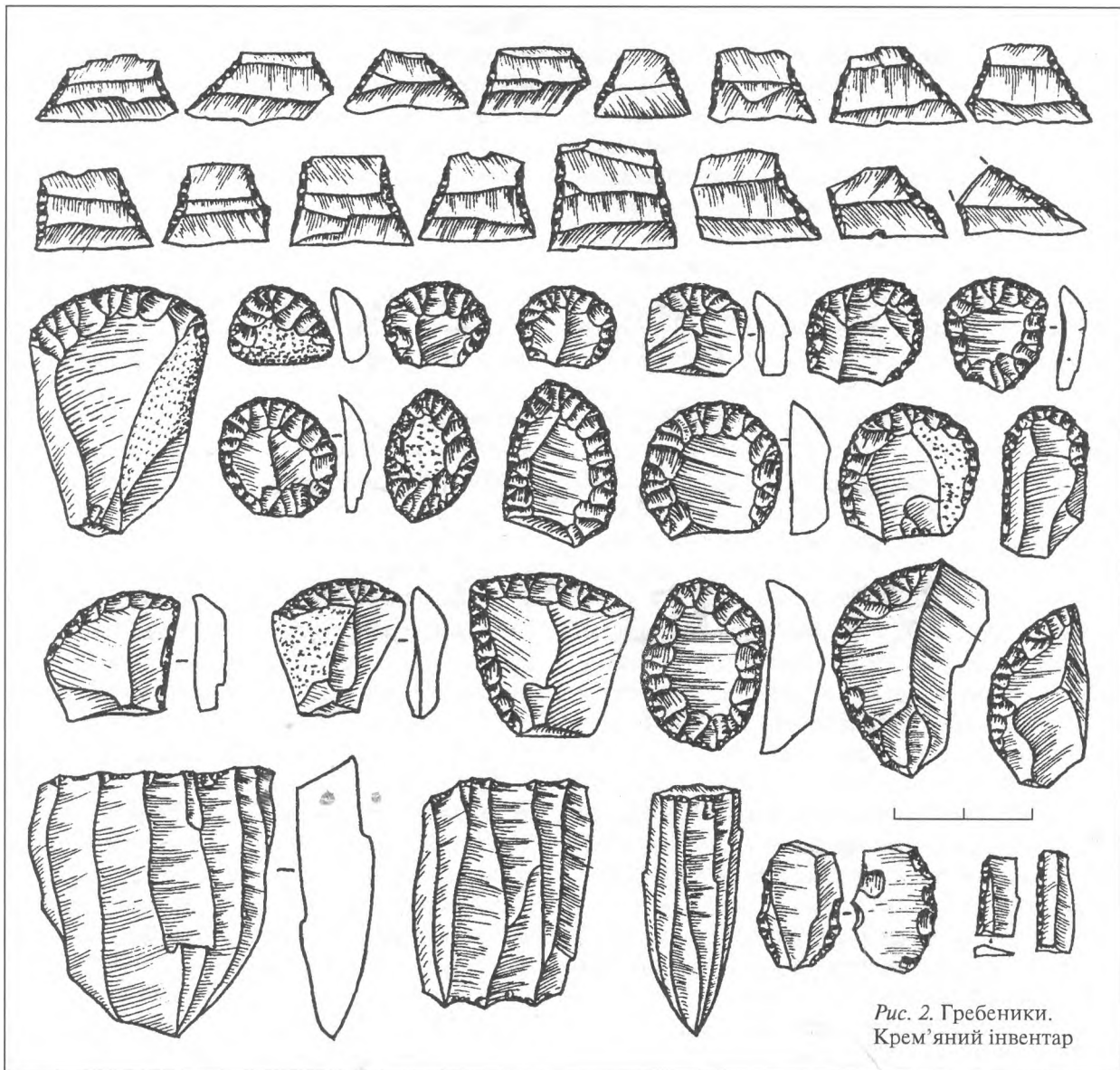

Рис. 2. Гребеники.
Крем'яний інвентар

обсидіан, відтискна технологія та аналогічні гребениківським трапеції домінують не лише у докерамічному, але і в ранньокерамічному неоліті Греції протягом усього VII тис. BC (cal.) (рис. 4). Як відомо, саме на цьому підґрунті у кінці VII тис. BC (cal.) формується ранній неоліт Подунав'я (Старчево, Кереш, Криш) з аналогічною відтискною технологією і трапеціями (рис. 3).

К. Перлес припускає, що ранньонеолітична відтискна технологія була принесена у другій половині VIII BC (cal.) до Східної Греції морським шляхом з Анатолії (Perles 2001, p. 52—54, 202). Численні паралелі найдавнішому неоліту Фессалії в Малій Азії, масовий імпорт обсидіану з Егеїди тощо, вказують на найбільш імовірні витoki ранньонеолітичної відтискної техніки Балкан. Не випадково, вона вперше з'явилася в Греції саме як техніка обробки при-

везеного зі сходу пластичного мілоського обсидіану. Правильні трапеції раннього неоліту Балкан також можуть мати східне походження.

Ще до поширення кераміки відтискна технологія з супроводжуючими її правильними трапеціями сягнула Подунав'я у VII тис. BC (Лепинський Вир I, II), території Румунії та Молдови (безкерамічні пам'ятки румунського «тарденуазу»), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих перших протонеолітичних впливів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини (Залізняк 1995; 1998; 2005; 2006), крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої відтискної техніки обробки кременю Балкан.

Л.Я. Крижевська (1992, с. 113) висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Мат-

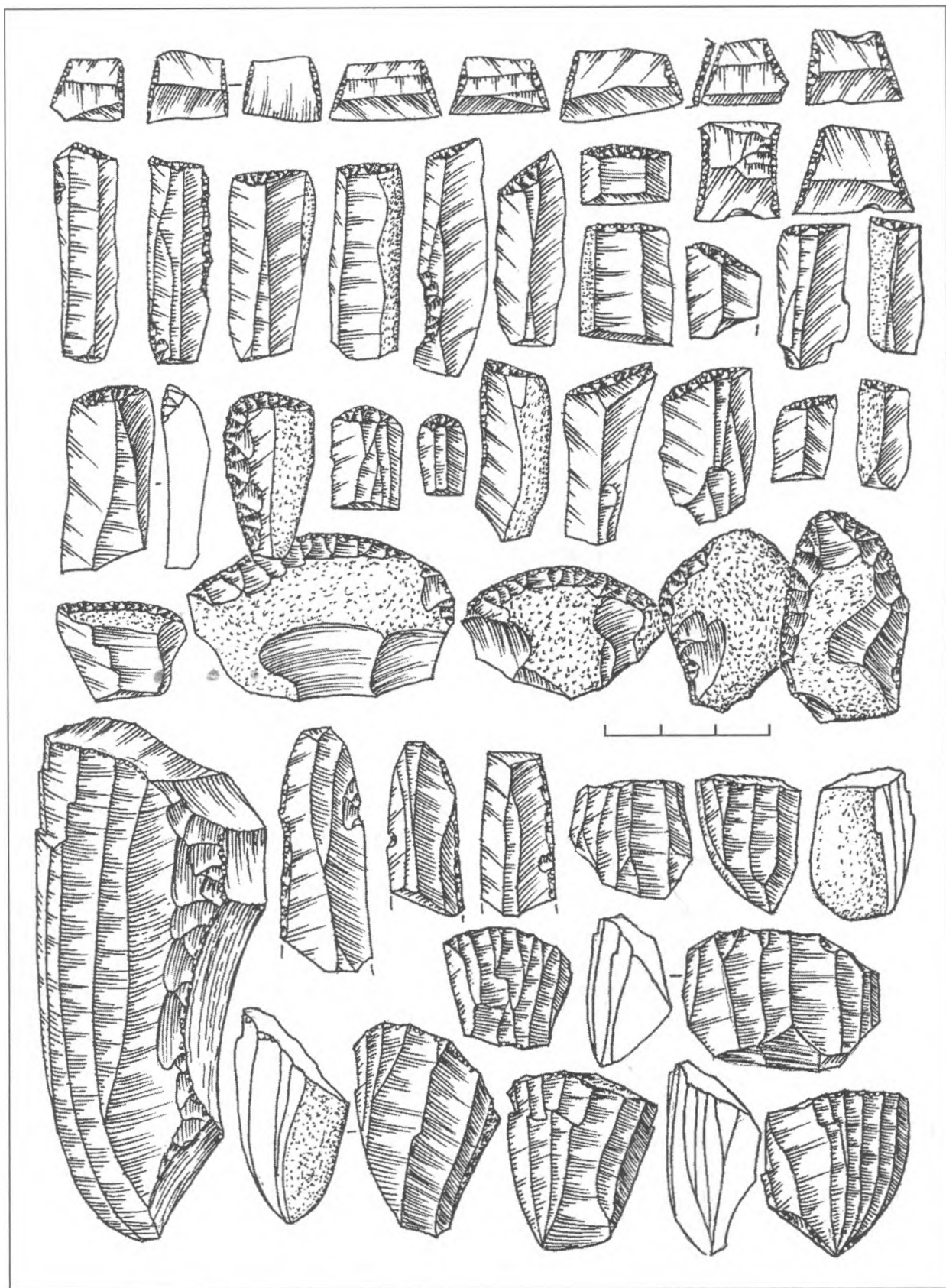

Рис. 3. Стоянка Мехтелек, Закарпаття. Обсидіановий інвентар культури Кереш-Кріш

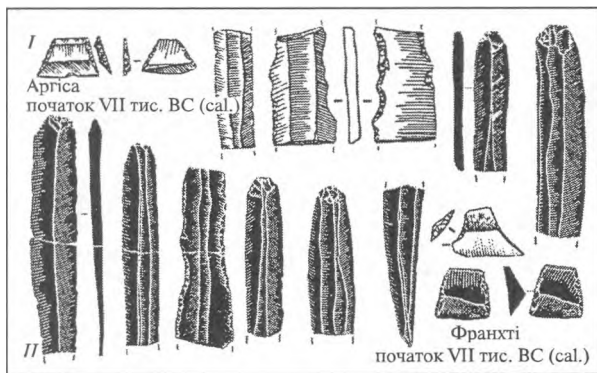

Рис. 4. Аргіса (I) та печера Франхті (II) в Греції. Крем'яний та обсидіановий інвентар

віїв Курган у Надазов'ї, а В.Н. Станко припускав гребениківські впливи на донецьку та навіть мурзак-кобинську культури. У світлі нових даних факт швидкого поширення гребениківцями протонеолітичної техніки шляхом далекої міграції степами на схід не здається малоюмовірним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід свідчить подібний до гребениківського крем'яний інвентар стоянок Кам'яна Могила 3 (Тубольцев 1995) та Матвіїв Курган Надазов'я, виразні серії трапецій гребениківського типу у пізніх кукрецьких комплексах Надпоріжжя (Кізлевий 1, 5) та певні буго-дністровські елементи в кераміці сурської і навіть донецької культури.

Отже, сучасний стан джерел дозволяє говорити про поширення близько середини VII тис. ВС протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю з властивими гребениківській культурі особливостями крем'яного інвентарю (пласкі нуклеуси для відтискних пластин середніх розмірів, серії правильних трапецій) у степовій смузі України від гирла Дунаю майже до пониззя Дону (Гребеники, докерамічні шари Сорок, Кам'яна Могила 3, Матвіїв Курган). Кукрецькі домішки у гребениківських комплексах Одещини, а також у ранніх безкерамічних шарах Сорок, свідчать, що тут гребениківці зустрілися і почали контактувати з кукрецькими автохтонами надчорноморських степів, які заселили Північно-Західне Надчорномор'я ще до приходу протонеолітичних колоністів з Подунав'я.

Крім сухопутного можливий і морський шлях потрапляння протонеолітичної відтискної техніки близькосхідного походження до Північного Надчорномор'я та Криму. Двадцять років тому автор цих рядків висловив припущення про можливість поширення де-

яких неолітичних новацій (відтискної техніки розщеплення кременю, кераміки «імпресо») на південний захід України морським шляхом, тобто за допомогою каботажного плавання уздовж західного берега Чорного моря. До таких висновків спонукали відомі факти поширення у VII—VI тис. ВС (cal.) з Близького Сходу на узбережжя Балканського, Апеннінського півостровів та Західного Середземномор'я шляхом каботажного плавання пакету неолітичних новацій — відтискної техніки розщеплення кременю, domestikованих вівці, кози, пшениці та ячменю, кераміки «імпресо», в тому числі з відбитками раковин «кардіум». До того ж відтискна технологія та типологія пам'яток пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму дуже нагадує т. зв. Кастельнов'єн середземноморського узбережжя Франції та Іспанії, а також капсійські пам'ятки узбережжя Марокко та Лівії (Залізник 1998, с. 173, 229; Залізник та ін. 2013, с. 250).

Кілька років тому Д.Л. Гаскевич ретельно проаналізував можливість поширення кераміки з гребінчастим декором у Північно-Західне Надчорномор'я шляхом її транспортування морем каботажним плаванням уздовж берега. Висловлено припущення, що принесена морем із Середземномор'я у VII—VI тис. ВС (cal.) кераміка «імпресо» отримала подальший розвиток в кераміці самчинського типу БДК з декором у вигляді протягнутої гребінки, а від неї походить гребінчаста кераміка лісового неоліту Подніпров'я, Полісся та сходу України. На жаль, крім відомих опосередкованих аргументів знайти якісь нові конкретні докази морської неолітичної колонізації північно-західного узбережжя Чорного моря не вдалося. Дослідник вважає, що сліди колонізації могли опинитися під водою, оскільки рівень моря за останні тисячоліття піднявся на 10 м (Гаскевич 2010).

М.Т. Товкайло відшукав кераміку з відбитками морської мушлі кардіум на поселенні буго-дністровської культури Гард, що в пониззі Південного Бугу. Як аналогії дослідник залучає неолітичну кардіумну кераміку Адриатики і припускає її появу на Гарді розселенням носіїв культури «імпресо» уздовж узбереж'я не лише Середземного, але й Чорного морів (Товкайло 2012, с. 27—36).

Отже, маємо вагомий підстави припускати можливість поширення неолітичних новацій у Північне Надчорномор'я та Крим не лише сухопутним, але й морським шляхом.

Друга кришська хвиля неолітичних колоністів з Подунав'я

Услід за протонеолітичною гребениківською на Правобережну Україну докотилася з Подунав'я друга хвиля неолітичної колонізації — носії культури Старчево-Кереш-Криш. Її поява в Подунав'ї фіксується поширенням монохромного керамічного посуду. Останні дослідження хронології раннього неоліту Балкан та Подунав'я свідчать про надзвичайно швидке поширення найдавнішої кераміки на Нижньому та Середньому Дунаї (Biagi, Shennan Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005).

Спершу вона з'явилася близько 6500 BC (cal.) у Фессалії (Сескло). Північніше в долині річки Стримон найдавніша кераміка знайдена на поселенні Гулубник, що датується близько 6100 BC. З басейну р. Стримон у Болгарії неолітична людність з монохромною керамікою розселилася усього за 150 років на величезних просторах від Тиси на заході і до Пруту на сході, започаткувавши згадану культурну спільноту Старчево-Кереш-Криш. Найдавніші пам'ятки Криш Центральної Румунії датуються самим кінцем VII, а Кереш Потисся — початком VI BC (cal.) (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005).

У першій половині VI тис. BC (cal.) кришські поселення з'явилися у Закарпатті, а у другій чверті того ж тисячоліття у Подністров'ї — пам'ятки типу Сакарівка 1, продатованої 6650 ± 60 BP (Bln 2425) або 5480 BC (cal.) (Ларина 1999). Схоже, що саме ця людність принесла на Правобережну Україну найдавнішу кераміку та перші навички відтворювального господарства.

Потужна кришська хвиля неолітичних колоністів зумовила поширення відповідної кераміки з кришським декором не лише у Подністров'ї (Сакарівка 1), але і в Побужжі. Схоже кришська хвиля з Трансильванії сягнула не тільки басейнів Пруту, Середнього Дністра, але й Середнього Бугу. Тобто не можна виключати вірогідності відкриття у майбутньому пам'яток кришської культури у Буго-Дністровському межиріччі. Саме під впливом цієї людності на місцевих кукрецьких мисливців та рибалок Середнього Бугу постав бузький варіант найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської (Даниленко 1969, с. 57—61; Залізник 1995; 1998, с. 183).

Оскільки буго-дністровська культура України формувалася під впливом Криш Молдови, то рання печерська фаза БДК не може бути старшою за найдавніші кришські пам'ятки

Подністров'я. Таким чином, початок формування БДК, очевидно, припадає на середину VI тис. BC (cal.). Сучасний стан джерельної бази неоліту України дає підстави вважати ранню буго-дністровську кераміку, що має прямі паралелі в кераміці 3 та 4 фази культури Криш, однією з найдавніших в Україні.

Започаткований гребениківцями, а пізніше продовжений людністю КЛСК та Кукутені, тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів Середнього Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку. З кінця VII по V тис. до н. е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я спочатку мезолітичних автохтонів кукрецьких, а потім людність посталої під балкано-дунайськими (зокрема кришськими) впливами буго-дністровської культури. По суті, вона являла собою синтез місцевих кукрецьких (креміль) та принесених мігрантами з Молдови кришських (кераміка, трапезії) традицій. На розвиненому самчинському етапі БДК ці переселенці з Південного Бугу досягли Середнього Подніпров'я (Велика Андрусівка, Старосілля) та Київського Полісся (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а). За їхньої безпосередньої участі у другій половині VI тис. BC почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся (Залізник 1998, с. 183, 231, 232; 2005а; 2005б; 2013; 2016), зокрема формування дніпро-донецької культури Києво-Черкаського Подніпров'я.

Ранні дніпро-донецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я В.М. Даниленко називав «своєрідною етно-культурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34), бо вони мають кераміку з характерним для пізніх поселень БДК (самченський тип) декором.

Третя лінійно-стрічкова хвиля неолітизації України

Культура лінійно-стрічкової кераміки сформувалася в середині VI тис. BC (cal.) на Середньому Дунаї на основі пізньої фази культури Кереш. Ця культура відіграла провідну роль в неолітизації середньої смуги Європи від Північної Франції до Західної України. Масштабність землеробської колонізації племенами КЛСК природної зони листяних лісів Європи пояснювалася принципово новим на той час методом підсічно-вогневого землеробства. Спираючись на останній, неолітичні земле-

роби КЛСК просунулися долиною Верхнього Дунаю до Баварії і далі на захід до Північної Франції. Інша частина людності КЛСК рушила з Середнього Дунаю на північ і через Моравську браму вийшла на землі Південної Польщі. Звідти вони рушили на схід і досягли Волині, Верхнього та Середнього Дністра, території Молдови, де відомі численні поселення КЛСК другої половини VI тис. ВС (рис. 1). Землероби КЛСК Волинської височини суттєво вплинули на неолітизацію мезолітичних мисливців Західного Полісся, людність яніславицької культури, на основі якої на початку V тис. ВС постала Волинська неолітична культура.

Тиск лінійно-стрічковиків із заходу на людність БДК зумовив відхід останніх у північно-східному напрямку у Середнє Подніпров'я.

Четверта трипільська хвиля неолітизації України

Справжня аграрна колонізація лісостепової смуги Правобережної України пов'язана з просуванням з Румунської Молдови у північно-східному напрямку мотичних землеробів культури Кукутені-Трипілья. Культура Кукутені постала у Південному Прикарпатті у другій половині VI тис. ВС (cal.) на основі традицій дунайських культур Криш, Хамаджія, Боян, ЛСК та ін. Колонізація чорноземів Правобережної України на рубежі VI—V тис. ВС привела кукутенців спочатку на Середній Дністер, а на початок IV тис. ВС і у Київське та Черкаське Подніпров'я. Мотичне, а пізніше й плужне землеробство (пшениця, ячмінь, горох), доповнюване прихатнім скотарством (вівця, коза, корова, свиня), були основою господарства трипільців, які поширили їх по лісостеповій смузі України від Дністра до Дніпра. Археологічно простежено потужні впливи Трипілья на автохтонне населення Середнього Подніпров'я, Південного Полісся, лісостепового і навіть степового Лівобережжя Дніпра.

Історичне значення трипільської культури для первісної історії України полягає в остаточній перемозі відтворювального господарства спочатку на Правобережній, а пізніше і на півдні Лівобережної України. Адже мешканці степового Надчорномор'я, Надазов'я, Донбасу отримали перші навички скотарства та землеробства, очевидно, від трипільців. Про це свідчать матеріали т. зв. «степового трипілья». Маються на увазі, поховання животиливсько-вовчанського типу IV тис. до н.е., досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півно-

чі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т.Г. Мовші, М.Ю. Відейка, Ю.Я. Рассамакіна (Рассамакін 2004), були полишені пізньотрипільським населенням, витісненим у степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід з Пруто-Дністровського межиріччя. Опинившись у степу, трипільці були змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, передаючи навички останнього місцевому населенню степового неоліту та енеоліту — маріупільцям, скелянцям, квітянцям, стогівцям.

Висновки

Сучасний стан археологічних джерел з неоліту України суперечить досить популярному наприкінці XX ст. твердженню про місцеву доместикацію найдавніших домашніх тварин (вівця, коза, бик) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, горох). Численні факти переконливо свідчать на користь їх одомашнення на Близькому Сході з наступним поширенням через Балкани і Подунав'я у Центрально-Східну Європу, у тому числі і на Правобережну Україну.

Не підтвердилася південно-східна версія неолітизації України, що була широко відома у другій половині XX ст. під назвою «східного скотарського імпульсу». Натомість маємо численні археологічні, палеозоологічні та палеоботанічні свідчення на користь південно-західного варіанту неолітизації України. Як уся Центрально-Східна Європа Україна, передусім Правобережна, перейшла до неоліту у VI—V тис. ВС, запозичивши його з Балкан через Подунав'я. Це сталося в режимі «балканізації» завдяки чотирьом головним хвилям неолітичних землеробів-колоністів з Балкан та Подунав'я — Гребеники, Криш, культура лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілья.

Як і в Центральній Європі на території України маємо два типи неоліту — північно-східний лісовий та південно-західний землеробсько-скотарський. До південно-західної провінції неоліту України входять землеробсько-скотарські культури Криш, КЛСК, Кукутені-Трипілья, генетично пов'язані з неолітом Балкан та Подунав'я. До лісового неоліту входять культури автохтонних мисливців та рибалок, які вже знали глиняний посуд, але ще не володіли навичками відтворювального господарства — дніпро-донецька, волинська, ямково-гребінцевої кераміки, сурська, донецька, таш-аїрська (рис. 1).

Якщо на пам'ятках лісового неоліту достовірні дані про культурні рослини та домашню худобу відсутні, то рештки domestikованих тварин і рослин представлені в матеріалах згаданих культур південно-західної провінції неоліту України, носіями яких були мігранти з балкано-дунайського регіону. Саме вони принесли в мезолітичну Україну з південного заходу перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства. Найдавніші в Україні достовірні сліди відтворювальної економіки простежені на матеріалах культури Кереш Закарпаття другої чверті VI тис. BC (cal.), культури лінійно-стрічкової кераміки Волині та Подністров'я другої половини VI тис. BC (cal.). А у V тис. BC (cal.) прибуле з південного заходу в неолітичну Україну населення культури Кукутені-Трипілля неолітизувало увесь правобережний лісостеп від Карпат до Дніпра.

Під кришським впливом з території Молдови на межиріччя Дністра та Південного Бугу в середині VI тис. BC (cal.) постала бугодністровська культура. Під тиском нових міграційних хвиль неолітичних землеробів з південного заходу (КІСК, Кукутені-Трипілля) носії БДК відійшли у північно-східному напрямку у Києво-Черкаське Подніпров'я, де наприкінці VI тис. BC (cal.) започатковують дніпро-донецьку культуру.

Перемога відтворювального господарства відбулася спочатку на Правобережній, а дещо пізніше і на півдні Лівобережної України. Провідником цих неолітичних новацій від Трипілля до степового енеоліту Надчорномор'я та Надазов'я було т. зв. «степове трипілля», відоме за похованнями животилівсько-вовчанського типу V—IV тис. BC (cal.).

Принципові зміни в концепції неолітизації України, що сталися на початку XXI ст., за своєю суттю є відходом від старого бачення «неолітичної революції» в регіоні. Останнє формувалося у повоєнні часи в умовах ізоляціонізму та ідеологічного протистояння Заходу, значною мірою під впливом відомих радянських ідеологем. Зокрема, неписаним принципом радянської археології був патріотичний автохтонізм, що протиставлявся буржуазним ідеям безрідних космополітів-міграціоністів. Сформована у повоєнний час концепція «східного скотарського імпульсу» теж несе певний наліт радянського патріотичного автохтонізму. За В.М. Даниленком, скотарство було привнесено на південь України з поза її меж, але з радянської Туркменії та Передкавказзя, а не з країн ненависного НАТО (Туреччини та Греції).

Відхід від політичного та ідейного протистояння Заходу зняв зазначені ідеологічні обмеження в науці, а розвиток археології показав, що неоліт України, перш за все Правобережної, є органічною частиною неоліту Центральної Європи. Неолітичні культури Правобережжя є локальними проявами культурних спільнот Центральної Європи, а послідовні фази неолітизації останньої (морська, кришсько-керешська, лінійно-стрічкова та ін.) прямо корелюються зі згаданими хвилями неолітичних колоністів з Балкан через Подунав'я на південний захід України.

Таким чином, неоліт України не є винятком із загальноєвропейського контексту. Правобережна Україна перейшла до неоліту синхронно з Центральною Європою внаслідок колонізації найдавнішими неолітичними землеробами з Подунав'я у VI—V тис. BC. А у V—IV тис. BC неолітичні новації з Правобережжя поширилися на північ у Полісся, на схід та південний схід України.

Фактично, на початку XXI ст. в археології України сталася зміна концепцій неолітизації регіону. На зміну старій південно-східній версії приходить південно-західна, що відповідає загальноєвропейському баченню неолітичної революції в Центральній Європі шляхом її колонізації неолітичними землеробами з Балкан через Подунав'я.

Билишевский Н.Ф. Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1. — С. 45, 46.

Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — № 4. — 2003. — С. 5—18.

Вавилов Н.И. Центры происхождения культурных растений. — Ленинград: Всес. Ин-т. прикл. ботан. и нов. культ., 1926.

Вавилов Н.И. Пять континентов. — Л.: Наука, 1987.

Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // Stratum plus. — Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2010. — № 2. — С. 213—251.

Гаскевич Д.Л. Фауна поселення Кам'яна Могила I: фактор суб'єктивності у становленні концепції неолітизації Північного Надазов'я // Проблеми дослідження пам'яток Східної України. — Луганськ, 2012. — С. 53—57.

Гаскевич Д.Л. Проблеми радіовуглицевого датування бугодністровської неолітичної культури // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 3—17.

Городцов А.А. Бытовая археология. — М., 1907.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1913.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Журавльов О.П., Котова Н.С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 3—17.

- Залізник Л.Л.* Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 3—16.
- Залізник Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л.* Первісна історія України. — К.: Вища школа, 1999.
- Залізник Л.Л.* Фінальний палсоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Залізник Л.Л.* Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 3—18.
- Залізник Л.Л., Панченко Ю.В.* Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 6—14.
- Залізник Л.Л. та ін.* Найдавніше минуле Новомиргородщини (Кам'яна доба України. — № 15). — К.: Шлях, 2013.
- Залізник Л.Л., Сорочун А.А., Переверзев С.В., Хоптинець І.М.* Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 3—18.
- Кандиба-Ольжич О.* Шипенці. — Прага, 1937; Чернівці, 2004.
- Котова Н.С.* Неолитизация Украины. — Луганск: Шлях, 2002.
- Котова Н.С.* Древнейшая керамика Украины. — Киев; Харьков: «Майдан», 2015.
- Крайнов Д.А.* Пещерная стоянка Таш-Аир 1, как основа периодизации палеолитических культур Крыма. — М.: 1960 (Материалы и исследования по археологии СССР. — № 91).
- Крижевская Л.Я.* Начало неолита в степях Северного Причерноморья. — СПб, 1992 (Археологические изыскания. — Вып. 5).
- Ларина О.В.* Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. — СПб; Кишинев; Одесса, 1999. — № 2. — С. 10—140.
- Оленковский М.П.* Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991.
- Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992.
- Підоплічко І.Г.* Походження свійських тварин. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952.
- Підоплічко І.Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2.
- Рассамакін Ю.Я.* Степи Причерномор'я в контексті розвитку перших землеробських культур // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В.* Проблеми хронології і культурної періодизації мезоліту і неоліту Північно-Західного Причерномор'я // Старожитності степового Причерномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. XII. — С. 14—27.
- Спицын А.А.* Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // Известие арх. Комиссии. — М., 1904. — Вип. 12. — С. 14
- Станко В.Н.* К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1986.
- Станко В.Н.* Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 5—17.
- Телегин Д.Я.* Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1973. — № 172. — С. 173—183.
- Телегин Д.Я.* Среднестоговская культура эпохи миди. — К.: Наукова думка, 1973.
- Товкайло М.Т.* До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т.* Неоліт степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).
- Товкайло М.Т.* Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків *ostracoda* (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні) // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 27—36.
- Тубольцев О.В.* Новое мезолитическое поселение Каменная Могила III // Старожитності Причерномор'я. — Одеса, 1995. — Вип. 1. — С. 1—6.
- Цебрий А.В.* Неолитические памятники Восточного Приазовья // Неолит-энеолит юга и неолит севера Восточной Европы. — СПб, 2003. — С. 41—55.
- Шнирельман В.А.* Происхождение скотоводства. — М.: Наука, 1980.
- Шнирельман В.А.* Происхождение воспроизводящего хозяйства. — М.: Наука, 1989.
- Шербаківський В.* Формация української нації. — Прага, 1941.
- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. произв. в 3-х т. — М.: Политиздат, 1979. — Т. 3. — С. 211—370.
- Biagi P. & Spataro M.* Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. — 2005. — P. 35—40 (Reports of Prehistoric Research Projects 6—7).
- Biagi P. Shennan S. & Spataro M.* New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. — 2005. — P. 41—50 (Reports of Prehistoric Research Projects 6—7).
- Colledge S., Conolly J., Shennan S.* Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean // Current Anthropology. — 2004. — Vol. 45 — P. 35—58.
- Hassan F.H.* Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World. — January, 2000. — Issue № 1. — P. 7—28.
- Kozłowski J.* Stone Industries and Ceramic Cultures in the Neolithic // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw, 1985. — S. 559—566.
- Kozłowski S.K.* The Preneolithic Base of the Early Neolithic Stone in Europe // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw: Warsaw University, 1985. — P. 9—18.
- Motuzaitė-Motuzevičiūtė G.* The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origins on the Western Fringes of the Eurasian Steppe // Documenta Praehistorica. — Ljubljana, 2012. — T. XXXIX. — P. 1—21.
- Perles C.* Les industries du néolithique «preceramique» de Grèce: nouvelles études, nouvelles interprétations // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw: Warsaw University, 1985. — P. 19—40.
- Perles C.* The Early Neolithic in Greece. — Cambridge, 2001.
- Starnini E.* Tipological and Technological Analyses of the Koros Culture Chipped, Polished and Grounded Stone Assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary) // Atti della Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli Venezia Giulia. — Trieste, 1993 (1994). — VIII. — P. 29—96.
- Whittle A.* Europe in the Neolithic. — Cambridge, 1985.

Надійшла 26.09.2017

«НЕОЛИТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» В АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ НАЧАЛА XXI ВЕКА

Вследствие существенного пополнения источников в начале XXI ст. произошла смена концепций процесса неолитизации территории Украины.

Не подтвердилась юго-восточная версия неолитизации Украины, которая была широко известна во второй половине XX ст. под названием «восточного скотоводческого импульса». Зато имеем многочисленные свидетельства археологии, палеозоологии и палеоботаники в пользу юго-западного варианта неолитизации Украины. Как и вся Центральная Европа, Украина, прежде всего Правобережная, перешла к неолиту в VI—V тыс. до н. э. Это случилось в режиме «балканизации» благодаря четырем главным волнам неолитических земледельцев-колонистов из Балкан и Подунавья:

1. Гребеники (вторая половина VII тыс. до н. э. (cal.));
2. Криш (первая половина VI тыс. до н. э.);
3. культура линейно-ленточной керамики (вторая половина VI тыс. до н. э.);
4. Кукутени-Триполье (V тыс. до н. э.).

Как и в Центральной Европе, на территории Украины существовало два типа неолита — северо-восточный лесной и юго-западный земледельческо-скотоводческий. К юго-западной провинции неолита Украины относятся земледельцы-скотоводы культуры Криш, линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья, генетически связанные с неолитом Балкан и Подунавья. В лесной неолит региона входят культуры автохтонных охотников и рыболовов, которые уже знали глиняную посуду, но еще не владели навыками производящего хозяйства — культуры днепро-днецкая, вольнская, ямочно-гребенчатой керамики, сурская, донецкая, таш-аирская.

Наиболее ранние в Украине достоверные следы производящей экономики прослежены на материалах культуры Кереш Закарпатья второй четверти VI тыс. до н. э. (cal.), культуры линейно-ленточной керамики Волыни и Поднестровья второй половины VI тыс. до н. э. А в V тыс. до н. э. прибывшее из юго-запада в неолитическую Украину население культуры Кукутени-Триполье окончательно неолитизировало всю правобережную лесостепь от Карпат до Днепра.

Под кришским влиянием из территории Молдовы на междуречье Днестра и Южного Буга в середине VI тыс. до н. э. (cal.) сформировалась буго-днепровская культура (БДК). Под давлением новых миграционных волн неолитических земледельцев из Подунавья (линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья) носители БДК отошли в северо-восточном направлении в Киево-Черкаское Поднепровье, где в конце VI тыс. до н. э. (cal.) возникла днепро-днецкая культура.

Историческое значение трипольской культуры для первобытной истории Украины заключается в окончательной победе производящего хозяйства сначала на Правобережной, а позже и на юге Левобережной Украины. Ведь население степного Причерноморья, Приазовья, Донбасса получили первые навыки скотоводства и земледелия от трипольцев в V—IV тыс. до н. э. (cal.). Проводником этих неолитических новаций от Триполья к степному энеолиту Причерноморья и Приазовья было т. наз. «степное триполье», известное по захоронениям животиловско-волчанского типа.

Таким образом, неолит Украины не является исключением из общеевропейского контекста. Правобережная Украина перешла к неолиту синхронно с Центральной Европой в результате колонизации древнейшими земледельцами Европы из Подунавья в VI—V тыс. BC. А в V—IV тыс. BC неолитические новации из лесостепей Правобережья распространились на север в Полесье, на восток и юго-восток Украины.

Фактически, в начале XXI ст. в археологии Украины произошла смена концепций неолитизации региона. На смену старой юго-восточной версии приходит юго-западная, что отвечает общеевропейскому видению неолитической революции в Центральной Европе путем ее колонизации в VII—V тыс. BC неолитическими земледельцами из Балкан через Подунавье.

К л ю ч е в ы е с л о в а: неолит Украины, производящее хозяйство, культуры Гребеники, Криш, буго-днепровская, линейно-ленточной керамики, Триполье, докерамический неолит.

Leonid L. Zalizniak

DSc., professor, head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, zaliznyakl@ukr.net

«NEOLITHIC REVOLUTION» IN ARCHAEOLOGY OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Due to a significant replenishment of the sources at the beginning of the 21st century, there was a change of conceptions on the Neolithization process on the territory of Ukraine.

The south-east version of neolithization of Ukraine, which was well-known at the second half of the 20th century with the name of «eastern stock breeding impulse», was not confirmed. On the other hand, there are numerous archaeological, palaeozoological and palaeobotanic data in behalf of south-western variant of neolithization of Ukraine. Ukraine, and first

of all the Dnipro right bank territory, switched to the Neolithic at the end of the 6th - 5th millennia BC (cal.), the way the whole Central Europe did. It happened in the mode of «balkanization» due to the four main waves of the Neolithic farmers-colonists from the Balkans and the Danube River region:

- 1) Hrebenyky culture (the second half of the 7th millennium BC);
- 2) Criş (the first half of the 6th millennium BC);
- 3) Linear Pottery culture (second half of the 6th millennium BC);
- 4) Cucuteni-Trypillia (the 5th millennium BC).

As in Central Europe, on territory of Ukraine, there were two types of the Neolithic: north-eastern woodland and south-western agriculture and cattle breeding ones. To the south-west province of the Neolithic in Ukraine included farmers and cattle breeders of the Cris, Linear Pottery, and Cucuteni-Trypillia cultures, genetically related to the Neolithic of the Balkans and the Danube region. The woodland Neolithic of the region covers the cultures of indigenous hunters and fishers, who were already acquainted with clay ware, but did not yet own the skills of productive economy. They were the Dnipro-Donetsk, Pit-Comb Ware, Volynian, Surska, Donetsk, and Tash-Air cultures.

The earliest in Ukraine reliable traces of substantiated economy are observed in the Körös culture materials of Zakarpattia region (first part of the 6th millennium BC (cal.)) and the Linear Pottery culture of Volyn and Dnister region (second half of the 6th millennium BC (cal.)). Finally, in the 5th millennium BC, the Cucuteni-Trypillia culture population arriving from the south-west to Neolithic Ukraine completely neolithized the Right-Bank forest-steppe region from the Carpathians to the Dnipro River.

The Buh-Dnister culture (BDC) developed under the Cris culture's influence from Moldova territory between the Dnister and the South Buh Rivers in the middle of the 6th millennium BC (cal.). Pressed by the new migration waves of the farmers from the Danube region (Linear Band Pottery and Cucuteni-Trypillia), the BDC bearers moved aside in the north-east direction in Kyiv and Cherkasy Dnipro regions, where the Dnipro-Donetsk culture appeared at the end of the 6th millennium BC (cal.).

The historical value of the Trypillia culture for the Ukrainian prehistory is in final victory of production economy on the Dnipro's right bank first, and later, on the south of Left-Bank Ukraine. In fact, the population of the Black Sea steppe region, the Sea of Azov, and Donbas regions obtained the first skills of cattle breeding and agriculture from the Trypillians in the 5th and the 4th millennia BC (cal.). These Neolithic innovations from Trypillia to the steppe Eneolithic of the Black and Azov Seas regions were provided by so called «steppe Trypillia», known by the burials of Zhyvotyliv-Vovcha type.

Consequently, the Neolithic of Ukraine is not an exception from the whole-European context. Right-Bank Ukraine was neolithized synchronously with Central Europe as a result of colonization by the oldest farmers-colonists from the Danube region in the 6th-5th millennia BC (cal.). While in the 5th-4th millennia BC, Neolithic innovations from forest-steppe of Right-Bank Ukraine spread northward to Polissia and to the east and south-east of Ukraine.

At the beginning of the 21st century, there was a change of conceptions of neolithization of the region in archaeology of Ukraine. The old south-west conception was replaced by the south-western one which corresponds to a general-European vision of the Neolithic revolution in Central Europe by its colonization in the 7th-5th millennia BC by the Neolithic farmers from the Balkans through the Danube region.

Key words: Ukrainian Neolithic, substantiated economy, Hrebenyky culture, Cris culture, Buh-Dnister culture, Linear Pottery culture, Trypillia, Pre-Pottery Neolithic.

References

- Biagi P. & Spataro M. Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula. *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*. RPRP 6-7, 2005, pp. 35-40.
- Biagi P. Shennan S. & Spataro M. New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures. *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*. RPRP 6-7, 2005, pp. 41-50.
- Biliashkevskyi M.M. Arkheologicheskaiia letopis Yuzhnoi Rossii. 1889, vol. 1, pp. 45, 46.
- Burdo N.F. Istoriia doslidzhennia problem pokhodzhennia Tripillia-Kukuteni u svitli novykh danykh. *Arkheolohiia*, no 4, 2003, pp. 5-18.
- Colledge S., Connolly J., Shennan S. Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean. *Current Anthropology*. 2004, vol. 45, pp. 35-58.
- Danylenko V.N. Neolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1969.
- Engels F. Proiskhozhdenie semi, chastnoi sobstvennosti i gosudarstva. *Marks K., Engels F. Izbrannyye proizvedeniia v trekh tomakh*. Moskva: Politizdat, 1979, vol. 3, pp. 211-370.
- Gorodtsov A.A. Bytovaia arkheologia. Moskva, 1907, pp. 149-155.
- Haskevych D.L. Severo-pontiiskoe impresso: proiskhozhdeniie neoliticheskoi keramiki na yuge Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, no. 2, Sankt-Peterburg; Kishinev; Odesa; Bukharest, 2010, p. 213-251.
- Haskevych D.L. Fauna poselennia Kamiana Mohyla I: factor subiektyvnosti u stanovlenni kontseptsii neolityzatsii Pivnichnoho Nadazovia. *Problemy doslidzhennia pamiatok Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk, 2012, p. 53-57.
- Haskevych D.L. Problemy radiouhletsevoho datuvannia buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Arkheolohiia*, no. 4, 2014, pp. 3-17.
- Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East. *A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World*. January, 2000, iss. 1, pp. 7-28.
- Hrushevskyi M.C. Istoriia Ukrainy-Rusy. Kyiv, 1913, vol. 1, pp. 45, 46.

- Kandyba-Olzhych O. Shypentsi. Praha, 1937; Chernivtsi, 2004, p. 9.
- Kotova N.S. Neolityzatsia Ukrainy. Luhansk: Shliakh, 2002.
- Kotova N.S. Drevneishaia keramika Ukrainy. Kyiv; Kharkiv: Maidan, 2015.
- Kozłowski J. Stone Industries and Ceramic Cultures in the Neolithic. *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw, 1985, pp. 559-566.
- Kozłowski S.K. The Preneolithic Base of the Early Neolithic Stone in Europe. *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw University, 1985, pp. 9-18.
- Krainov D.A. Peshchernaiia stoiianka Tash-Air 1, kak osnova periodizatsii paleolita Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1960, no. 91.
- Krizhevskaia L.Ya. Nachalo neolita v stepiakh Severnogo Prichernomor'ia. *Arkheologicheskie izyskaniia*. Sankt-Peterburg, 1992, iss. 5.
- Larina O.V. Kultura lineino-lentochnoi keramiki Pruto-Dnestrovskogo regiona. *Stratum plus*, no. 2, Sankt-Peterburg; Kishinev; Odesa, 1999, pp. 10-140.
- Motuzaitė-Motuzeviciute G. The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origins on the Western Fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*. Ljubljana, vol. XXXIX, pp. 1-21.
- Olenkovskii N.P. Pozdnii paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra. Kherson, 1991.
- Perles C. Les industries du néolithique «preceramique» de Grèce: nouvelles études, nouvelles interprétations. *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw: Warsaw University, 1985, pp. 19-40.
- Perles C. The Early Neolithic in Greece. Cambridge, 2001.
- Petrov V. Pokhodzhennia ukrainskoho narodu. Kyiv, 1992.
- Pidoplichko I.H. Pokhodzhennia sviiskykh tvaryn. Kyiv: Vydavnytstvo AN USSR, 1952.
- Pidoplichko I.H. Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR. Kyiv: Vydavnytstvo AN USSR, 1956, iss. 2.
- Rassamakin Yu.Ya. Stepy Prychornomia v konteksti rozvytku pershykh zemlerobskykh kultur. *Arkheolohiia*, 2004, no. 2, pp. 3-26.
- Sapozhnykov I.V., Sapozhnykova H.V. Problemy khronolohii i kulturnoi periodyzatsii mezolitu i neolitu Pivnichno-Zakhidnogo Prychornomia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomia i Krymu*. Zaporizhzhia, 2005, vol. XII, pp. 14-27.
- Spitsyn A.A. Raskopki gliniianykh ploshchadok bliz s. Kolodnogo v Kievskoi gubernii. *Izvestiia arkheologicheskoi Komissii*, Moskva, 1904, iss. 12, p. 14.
- Stanko V.N. K probleme slozheniia grebenikovskoi kultury. *Issledovaniia po arkheologii Severo-Zapadnogo Prichernomia*. Kyiv: Naukova dumka, 1986.
- Stanko V.N. Kulturno-istoricheskii protses v mezolite Severo-Zapadnogo Prichernomia. *Severo-Zapadnoie Prichernomie – kontaktnaia zona drevnikh kultur*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, pp. 5-17.
- Telehin D.Ya. Serednistohivska kultura epokhy midi. Kyiv: Naukova dumka, 1973.
- Tovkailo M.T. Do problem datuvannia buho-dnistrovskoho neolitu. *Kamiana doba Ukrainy*, Kyiv, 2004, iss. 5, pp. 236-246.
- Tovkailo M.T. Neolit stepovoho Pobuzhzhia. *Kamiana doba Ukrainy*, Kyiv, 2005, iss. 6.
- Tovkailo M.T. Neolitychna keramika z domishkamy cherepashkovykh rachkiv ostrakoda (do problem pokhodzhennia kardiumnoi keramiki v Ukraini). *Arkheolohiia*, 2012, no. 3, pp. 27-36.
- Tuboltsev O.V. Novoie mezoliticheskoe poseleniie Kamennaia Mogila III. *Starozhytnosti Prychornomia*. Odesa, 1995, iss. 1, pp. 1-6.
- Tsebrii A.B. Neolitycheskii pamiatniki Vostochnogo Priazovia. Neolit-eneolit yuga i neolit severa Vostochnoi Evropy. Sankt-Peterburg, 2003, pp. 41-55.
- Shnirelman V.A. Proiskhozhdeniie skotovodstva. Moskva: Nauka, 1980.
- Shnirelman V.A. Proiskhozhdeniie vosproizvodiashchego khoziaistva. Moskva: Nauka, 1989.
- Shcherbakivskiy V. Formatsiia ukrainskoi natsii. Praha, 1941.
- Stamini E. Typological and Technological Analyses of the Koros Culture Chipped, Polished and Grounded Stone Assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary). *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli*. V.G., Trieste, VIII, 1993 (1994), pp. 29-96.
- Vavilov N.I. Tsentry proiskhozhdeniia kulturnykh rastenii. Leningrad, 1926.
- Vavilov N.I. Piat kontinentov. Leningrad: Nauka, 1987.
- Whittle A. Europe in the Neolithic. Cambridge, 1985.
- Zalizniak L.L. Piznii mezolit Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1995, no. 4, pp. 3-16.
- Zalizniak L.L. Peredistoriia Ukrainy X-V tys. do n.e. Kyiv, 1998.
- Zalizniak L.L. Pervisna istoriia Ukrainy. Kyiv: Vyscha shkola, 1999.
- Zalizniak L.L. Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kamiana doba Ukrainy*, 2005, iss. 8.
- Zalizniak L.L. Hrebnykivska mezolitychna kultura: pokhodzhennia, khronolohiia, istorychna dolia. *Arkheolohiia*, 2006, no. 4, pp. 3-18.
- Zalizniak L.L., Panchenko Yu.V. Neolityzatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy: «balkanizatsiia» chy «skhidnyi impuls»? *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk, 2007, iss. 7, pp. 6-14.
- Zalizniak L.L. et al. Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. *Kamiana doba Ukrainy*, Kyiv, 2013, no. 15.
- Zalizniak L.L., Sorokun A.A., Pereverzev C.V., Khoptynets I.M. Neolityzatsiia Kyivskoho Polissia u svitli novitnikh doslidzhen. *Arkheolohiia*, 2016, no. 1, pp. 3-18.
- Zhuravlev O.P., Kotova N.S. Tvarynyntstvo neolitychnoho naseleння Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1996, no. 2, pp. 3-17.